

DE SCHILDERINGEN VAN DE SINT-ELISABETHSPANELEN

Herman A. van Duinen

Het is 450 jaar geleden dat er een Beeldenstorm woedde in de Nederlanden. Woedende calvinisten vernielden of roofden vanaf 10 augustus tot en met september 1566 de inventaris en bibliotheek van honderden katholieke kerken, kapellen, abdijen en kloosters. Altaren, beelden, reliekhouders, koorgestoelten, kansels, orgels, kelken, missalen, schilderijen en kazuifels moesten het ontgelden.

In een vorig artikel hebben we gezien dat deze storm in Dordrecht, dankzij het optreden van de gematigde rooms-katholieke burgemeester Van der Mijle, werd voorkomen. Dit lukte hem echter niet in 1572.

Overeenkomsten geschonden

25 juni 1572 koos Dordrecht de zijde van Prins Willem van Oranje. Met de watergeuzen die voor de stad lagen, werd een schriftelijke overeenkomst gesloten dat kerken, kloosters en kapellen niet geplunderd mochten worden. Alle ‘religieuze mannen ende vrouwen ende priesters’ moesten ‘vry ende onverhindert’ in functie blijven volgens de privileges en rechten van de stad.

Tijdens de in Dordrecht samengeroepen Staten-(steden)vergadering werd eenzelfde besluit genomen. Zondag 20 juli 1572 verklaarde de voorzitter, Philips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde (*links*), in opdracht van de Prins, dat er vrijheid van godsdienst moest zijn voor zowel de gereformeerde als roomse religie en dat kerkdiensten en geestelijken niet gestoord mochten worden in de kerkelijke bediening. Helaas werd hieraan geen gehoor gegeven. Zodra de vergadering van de steden vrijdag 25 juli in Rotterdam werd voortgezet, werden uit de kloosterkerk van de Augustijnen altaren en beelden verwijderd en de kerk ingericht voor de gereformeerde eredienst. Ditzelfde gebeurde in de Grote Kerk; ruim vijftig altaren werden door de gilden, broederschappen en families uit de kerk verwijderd en werd 23 november 1572 ‘de eerste Geuse-predicatie gedaen’ in een kerk, ontdaan van al haar vroegere pracht. Burgemeester Van de Mijle verliet de stad en vestigde zich in Delft.

De Sint-Elisabethspanelen

Nu we 444 jaar verder zijn kunnen we ons afvragen waar al die kerkelijke kunstschaten gebleven zijn. Het antwoord moeten we schuldig blijven. Soms komt een kunstwerk ‘boven water’, zoals het Jan van Drenckwaert-drieluik uit de Augustijnenkerk, dat zich bevindt in het Nationaal Museum van Warschau. In de Schrijverskapel van deze kerk staat nu een kopie op ware grootte.

Andere werken, ooit zijluiken van een drieluik in de Grote Kerk, hangen in het Rijksmuseum in Amsterdam en worden toegeschreven aan de Meester van de Sint-Elisabethspanelen. Op de buitenzijde van de beide zijluiken is de Sint-Elisabethsvloed van 1421 te zien met de dijkdoorbraak bij Wioldrecht. Op de binnenzijde staan voorstellingen uit het leven van de heilige Elisabeth van Thüringen, dochter van Andreas II, koning van Hongarije.

Inwoners van het verdronken dorp Wieldrecht die zich in Dordrecht hadden gevestigd, kregen in 1439 het Sint-Lambertusaltaar aan de zuidzijde van het middenschip tegen de tweede pilaar ter beschikking. Na de grote brand van 1457 zal er een nieuw altaar zijn geplaatst, waarop circa 1490 bovengenoemd drieluik ter herinnering aan de watervloed werd geplaatst. In dit artikel gaan we in op de geschiedenis en voorstellingen van de luiken.

Hoewel op bovenstaande prent abusievelijk 'Cathédrale de Dorth' staat, dit moet zijn 'Anvers (Antwerpen)', geeft het interieur een goed beeld van een kerk waar ook altaren tegen de pilaren zijn geplaatst.

Lotgevallen van de panelen

Van het drieluik zijn alleen de zijluiken bewaard gebleven. Het middendeel is verloren gegaan; dit kan zowel uit schilder- als uit beeldhouwwerk hebben bestaan.

Met de komst van de Reformatie in 1572 verhuisden de luiken naar de Sint-Christoffels- of Heelhaaksdoelen in het Steegoversloot. In 1575 werd de Doelen verplaatst naar het voormalige Augustijnenklooster en werden de luiken opgehangen in de refter (voormalige eetzaal).

Waarschijnlijk hingen de twee luiken met de buitenzijde, waarop de Sint-Elisabethsvloed is afgebeeld, aan de muur. In inventarislijsten wordt steeds gesproken over 't verdroncken lande altaris twee stucks' (1675) en 'd'Inundatie van Wieldrecht d'anno 1421 bestaende in twee stucken' (1691). Over de binnenzijde, 'de geschiedenis van de heilige Elisabeth' wordt niet gesproken.

In 1801 kwam er een einde aan de schutterij en werden 19 februari van dat jaar alle roerende goederen, waaronder zeer waardevolle stukken, verkocht. De opbrengst van de unieke collectie bedroeg 1125,16 gulden. Achter de nummers 39 en 40 van de verkoopinventaris, verbonden door een accolade, stond één prijs waarvan wordt aangenomen dat dit de twee luiken of

panelen moeten zijn geweest. Deze zijn dan voor f 2,80 verkocht aan een zekere Willem de Bondt. De Bondt was rooms-katholiek en woonde aan de Varkenmarkt. 24 april 1811 stierf hij op 44-jarige leeftijd en verdwenen de panelen spoorloos. In die tijd moeten de twee luiken in de dikke doormidden zijn gezaagd, waardoor er vier panelen ontstonden: twee met de afbeelding van de Sint-Elisabethsvloed en twee over het leven van de heilige Elisabeth van Thüringen. In het begin van de twintigste eeuw doken de panelen op in België en kwamen in het bezit van de firma Goudstikker. De firma verkocht de panelen in 1933 aan het Rijksmuseum in Amsterdam voor een bedrag van 16.000 gulden. Daarmee gingen de unieke werken voor Dordrecht verloren.

De Sint-Elisabethsvloed van 1421

In de nacht van 18 op 19 november 1421 voltrok zich een grote ramp die de gehele Grote Waard onder water zette. Daar dit geschiedde voor de naamdag van de heilige Elisabeth, 19 november, is de ramp de geschiedenis ingegaan onder de naam 'Sint-Elisabethsvloed'.

Bij onderzoek naar de geschiedenissen op de panelen blijkt de meeste aandacht steeds uitgegaan te zijn naar de Sint-Elisabethsvloed. Een goed gedocumenteerd artikel is van de hand van Jacqueline Hoevenberg, senior-archeoloog, in het tijdschrift van de historische vereniging Oud-Dordrecht (2010-1). In het artikel wordt vooral aandacht besteed aan de reconstructie van het landschap van de Grote Waard met betrekking tot archeologisch onderzoek op het Eiland van Dordrecht.

De belangrijkste oorzaak van de overstroming was de verwaarlozing van de dijken, die niet bestand waren tegen de hoge waterstanden tijdens de novemberstormen. De stormvloed van 1421, waarbij de dijk doorbrak bij Wioldrecht en in december nog een doorbraak volgde bij Werkendam, zette de gehele Grote Waard, een gebied van 40 à 50.000 hectare land, onder water. Volgens overlevering zouden 72 dorpen door de vloed zijn getroffen. In de loop van de geschiedenis hebben heel wat kunstenaars de desastreuze overstroming uitgebeeld.

Een dramatische uitbeelding van de ramp (detail boven) is van de hand van Romeyn de Hooge (1645-1708), vervaardigd omstreeks 1675 naar een schilderij van Arnold Houbraken.

De buitenpanelen: Sint-Elisabethsvloed 1421

De voorstelling van de Sint-Elisabethsvloed, geschilderd omstreeks 1490, is een uniek historisch document, daar het een van de vroegste voorbeelden is van een eigentijdse gebeurtenis. In de middeleeuwen hadden altaren meest religieuze geschiedenissen tot onderwerp.

Op de panelen neemt Dordrecht een centrale plaats in met de majestueuze Grote Kerk. Het landschap toont verder 34 steden en dorpen, gesymboliseerd door een kerk met toren. Daarnaast wordt ook het klooster Heisterbach getoond (links) en de kastelen Merwen (Huis te Merwede) en Craiestein (kasteel Crayenstein). Twee rivieren worden in het bijzonder genoemd, de Maes (Maas) en de Dubbel. Links boven de Grote Kerk loopt de rivier de Merwede.

Op het rechterpaneel heeft de schilder vooral nadruk gelegd op de dijkdoorbraak bij Wieldrecht. Het water stroomt met kracht de Grote Waard in, maar de overstroming is nog niet zo ernstig dat de gehele Waard onder water staat. Op de voorgrond zijn enkele bewoners uit de dorpen druk bezig huisraad op het droge te brengen.

Ook het legendarische wiegje met de kat die het wiegje in evenwicht hield, is niet vergeten (links).

De binnenpanelen: de heilige Elisabeth van Thüringen

Op de minder bekende binnenpanelen staan taferelen uit het leven van de heilige Elisabeth van Thüringen. Wie was Elisabeth? Elisabeth was de dochter van de Hongaarse koning Andreas II (1175-1235) en zijn echtgenote Gertrude von Kärnten-Andechs-Meran (1185-1213). Elisabeth werd 1207 geboren, waarschijnlijk in de stad Pressburg.

Op vierjarige leeftijd werd een huwelijk ‘ge-regeld’ en werd ze opgenomen in het gezin van haar toekomstige echtgenoot, de zeven jaar oudere landgraaf Herman II van Thüringen. De familie bewoonde het slot de *Wartburg* (links) bij Eisenach. Helaas stierf de jonge landgraaf Herman in 1216 nog vóór het huwelijk. Een jaar later stierf zijn vader, landgraaf Herman I. Deze werd in 1218 opgevolgd door zijn tweede zoon Lodewijk.

Elisabeth, die aan het hof opgevalen was, niet alleen door haar schoonheid, maar vooral vanwege haar vroomheid, besloot terug te keren naar Hongarije. Lodewijk vatte echter grote liefde voor haar op, waardoor hij zich met haar verloofde en in 1221 met de veertienjarige Elisabeth in het huwelijk trad.

Het huwelijk met het bruiloftsmaal op de Wartburg. Links van Elisabeth (met kroon) zit de moeder van Lodewijk (met rode baret) en rechts (met baard) haar vader, koning Andreas. De bruiloft wordt opge-luisterd door drie muzikanten.

Uit het huwelijk werden drie kinderen geboren, een zoon Herman en twee dochters. In 1222 stichtte Elisabeth een hospitaal in de omgeving van de Wartburg. In 1225 vestigden Franciscanen een klooster in Eisenach, dat financieel door haar werd ondersteund. Tijdens overstromingen, honger en pest die Thüringen in dat jaar teisterden, verdeelde zij goederen en koren onder de armen. Lodewijk steunde de vrijgevigheid van zijn echtgenote. Tijdens zijn verblijf in Italië in 1226 beloofde zij, in tegenwoordigheid van twee dienaressen, Gutha en Isentrudis, aan haar biechtvader Koenraad van Marburg gehoorzaamheid en kuisheid (rechts).

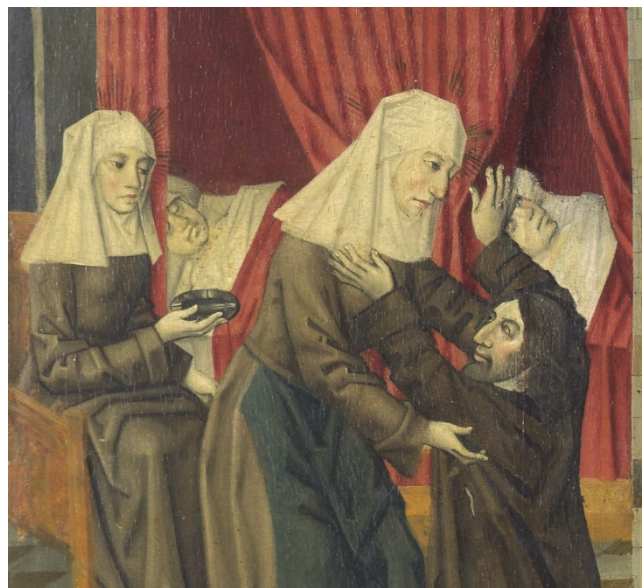
24 juni 1227 besloot Lodewijk deel te nemen aan een kruistocht met keizer Frederik II (1194-1250) en vroeg zijn broer Heinrich Raspe te zorgen voor Elisabeth en de kinderen (links).

Op weg naar het Heilige Land stierf Lodewijk in Otranto (Zuid-Italië) aan de pest. In oktober ontving Elisabeth het bericht van zijn overlijden. Twintig jaar oud was Elisabeth toen zij weduwe werd. Hoewel haar schoonmoeder, gravin Sophia, zich jarenlang tegen de levenswijze van Elisabeth had gekeerd, stond zij haar vanaf dit moment met raad en daad terzijde.

Gezien de jonge leeftijd van Herman, de zoon van Elisabeth en Lodewijk, werd Heinrich Raspe voorlopig de opvolger van Lodewijk. Na korte tijd verjoeg hij Elisabeth en haar kinderen echter van de Wartburg en ontnam Herman zijn titel en erfelijke rechten. Dankzij haar oom Egbert, bisschop van Bamberg, en enkele uit Palestina teruggekeerde kruisridders, keerde Elisabeth en haar kinderen terug op de Wartburg en bleef Herman de wettige erfgenaam. Daar Elisabeth geen verplichtingen meer had, onttrok zij zich aan het hofleven en vestigde zich in Marburg om zich geheel aan God te wijden. Hier legde zij de gelofte van armoede en kuisheid af die behoorde bij de Derde Orde van Sint Franciscus en kleepte zij zich in het eenvoudige bruine habijt van de Orde.

In Marburg stichtte zij een hospitaal waar zij dagelijks met steun van haar helpsters lepralijders verzorgde (rechts) en hen geestelijk bijstond. Ook gaf zij, om de armen te ondersteunen, geleidelijk al haar goederen weg.

Door deze werkzaamheden kwam zij in conflict met haar strenge biechtvader Koenraad van Marburg. Deze vond dat zij zich te weinig in eenzaamheid aan God wijdde. Hij legde haar zware lichamelijke en geestelijke straffen op, waardoor zij steeds vaker het bed moest houden. In de nacht van 19 november 1231 stierf Elisabeth op 24-jarige leeftijd.

*Links: het sterfbed van Elisabeth in aanwezigheid van een lezende non en haar biechtvader Koenraad.
Boven nemen twee engelen haar ziel, in de vorm van een klein figuurtje, mee naar de hemel.*

Onder grote belangstelling werd het lichaam van Elisabeth door Franciscaner monniken begraven in de kapel van het hospitaal (rechts).

Wat gebeurde er na haar dood?

De zwager van Elisabeth, landgraaf Koenraad van Thüringen, grootmeester van de Duitse Orde (een geestelijke ridderorde, actief tijdens de kruistochten) wist te bewerkstelligen, dat zij in 1235 door paus Gregorius IX heilig werd verklaard.

De heiligverklaring geschiedde op grond van de vele vermeende wonderen die tijdens het leven van Elisabeth plaatsvonden.

Op de 'Dordtse' panelen zijn geen wonderen afgebeeld, dit in tegenstelling tot een soortge-lijck altaar in de Sint-Elisabethkerk in Marburg.

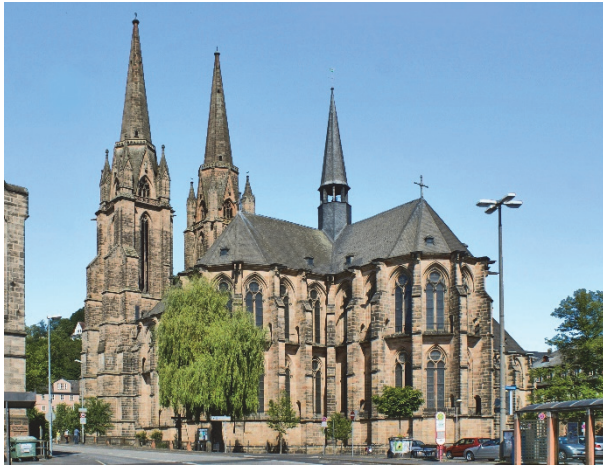
Eén van die wonderen is het zogenaamde kruiswonder. Op een dag ontmoette Elisabeth een

lepralijder die er verwaarloosd uitzag. Ze nam hem mee naar de Wartburg, deed hem in bad, knipte zijn haar en legde hem in het echtelijk bed. Haar schoonmoeder waarschuwde Lodewijk, in de veronderstelling dat Elisabeth overspel pleegde.

Lodewijk ging naar de slaapkamer, waar hij Elisabeth ontmoette. Hij liep op het bed af en sloeg de dekens terug. Tot zijn verwondering zag hij een kruisbeeld en een bloedende Christus. Deze aanblik vervulde hem met grote blijdschap. Hij was er van overtuigd dat Elisabeth leefde en werkte in de Geest van Christus.

In 1235, het jaar van haar heiligverklaring, werd een begin gemaakt met de bouw van een kerk rond haar graf. 1 mei 1283 werd de Sint-Elisabethkerk gewijd en was de eerste grote gotische kerk van Duitsland.

In 1250 werd haar gebeente in een kostbare gouden schrijn geplaatst. De schrijn is omgeven door Jezus en de twaalf apostelen. Op het deksel is in acht panelen het leven van Elisabeth uitgebeeld.

Ongeveer vijftien jaar na de vervaardiging van het Dordtse altaarstuk werd in de Sint-Elisabethkerk een altaar geplaatst, gemaakt door de beeldhouwer Ludwig Juppe en de schilder Johann von der Leyten.

De zijluiken werden door Von der Leyten geschilderd, waarbij per luik twee taferelen uit het leven van Elisabeth zijn uitgebeeld. Het eerste paneel van het linkerluik is voor ons belangrijk, omdat daar haar huwelijk is weergegeven.

De opstelling op het linkerpaneel uit Marburg komt overeen met het 'Dordtse' paneel. Achter de gedekte tafel zitten van links naar rechts schoonmoeder Sophia, de bruid Elisabeth, de bruidegom Lodewijk en de vader van Elisabeth, koning Andreas.